

• Andrija Krešić
U svom i našem vremenu

• Ka бољој демографској
будућности Србије

• Multiculturalism
in Public Policies

• Ka evropskom društvu -
ograničenja i perspektive

• Филозофија кризе и отпора
- мисао и дело Љубомира
Тадића

„Када прилазимо делу Љубомира Тадића морамо да укључимо и један херменеутички напор да разумемо контекст времена и околности у којима је настајало. То не из разлога да би се тражило разумевање што је нешто рекао благо и опрезно с обзиром на околности, већ обрнуто, да видите да је писао, чинио и говорио и оно што други нису смели, с обзиром на околности. Мало је било људи који су попут Љубомира Тадића померали границе слободе у Југославији и Србији. Он је говорио највише о слободи, достојанству, солидарности, природном праву, репресији, револуцији, утопији, демократији, критици, јавности, еманципацији, политици, реторици. Ко је више критиковао ауторитет, традицију, владајући поредак, цензуру, деспотију, демагогију, тиранију, идолатрију, бахато незнање и кукавичлук? Ко је више од њега 'јавно употребљавао ум' у нашем времену и на нашем тлу?“

Драгољуб Мићуновић

„Схватајући науку о политици као теорију ослобођења, а не као метафизику поробљавања, а саму политику као 'један облик делатног живота' коме је стран агсапим као знање о подвлашћивању, поричући апологику оправдања постојећег и њој урођени фатализам, Тадић ће увек тај vita activa прихватати као делање усмерено на промену, као настојање (тенденцију) да се изазове ново стање друштва. Време и лично животно искуство учинили су да Тадић спозна пуни замах политике као инструмента увећања ефикасности постварених организација и институција, тријумфа бирократских апарата који отуђују човека, грађанина од политике као делатног живота, и претварају га у серијализовану, деперсонализовану и деполитизовану, апатичну масу. Тадићево време је тако обновило и на још интензивнији ступањ гушења слободе и хуманитета издигло добро знане системе плебисцитарног цезаризма, диктатура и тоталитаризма.“

Триво Инђић

www.idn.org.rs

ФИЛОЗОФИЈА КРИЗЕ И ОТПОРА

МИСАО И ДЕЛО
ЉУБОМИРА ТАДИЋА

УРЕДНИЦИ
МАРИНКО ЛОЛИЋ | СЛОБОДАН АНТОНИЋ | ЈОВО БАКИЋ

„У току овог нашег разговора ми смо се очигледно сагласили да у садашњој историјској ситуацији има мало шанси за филозофију, или одређеније: има више шанси за антифилозофију него за филозофију. У том смислу ми смо сведоци повлачења ума и, сагласно томе, систематског понижавања филозофије.

Ми морамо, међутим, озбиљно разматрати питање које је овде постављено: није ли сама филозофија допринела тријумфу таквог стања ствари, није ли она сама крива за своју бедну ситуацију? Међутим, ово питање може да следи тек после претходног питања: о каквој је врсти филозофије реч када се говори о саучесништву филозофије у њеном сопственом понижавању? По мом мишљењу, могуће је говорити о једном начину мишљења које се зачело у самом просветитељству и које је систематски допринело и доприноси дефанзиви ума у модерном друштву. Одређеније речено, радило се и ради се о једном смеру мишљења или „филозофирања“ који се показао ефикасним или победничким смером модерне цивилизације. Не би се, наравно, могло казати да тај смер није ништа допринео људским достигнућима. Штавише, он је успео да потврди човека, али је то потврђивање било манифестовано на парадоксалан начин, искључиво у једном аспекту људске езистенције. Реч је, свакако, о оном правцу мишљења и деловања које је Макс Вебер назвао рационализацијом, а Маркс прецизније одредио као постварење. Само у том смислу може се говорити о победи инструменталног знања над умношћу, тј. над другим смером рационалног филозофског мишљења. А управо ова доминација инструменталног знања над умношћу довела је до укидања филозофије пре њеног остварења или, што излази на исто, остварењем позитивистичке метафизике која са филозофијом, као што је најсвеснији протагониста позитивизма Огист Конт, има заједничко само име.“

Љубомир Тадић, „Криза филозофског мишљења“, у З. Кучинар (прир.), „Филозофија у савременом друштву“, Гледишта, 1967, бр. 6-7, стр. 970.

ФИЛОЗОФИЈА КРИЗЕ И ОТПОРА
МИСАО И ДЕЛО ЉУБОМИРА ТАДИЋА

ЕДИЦИЈА

Зборници

УРЕДНИЦА ЕДИЦИЈЕ

Др Наталија Мићуновић

УРЕДНИЦИ

Др Маринко Лолић

Проф. др Слободан Антонић

Проф. др Јово Бакић

ИЗДАВАЧИ

Институт друштвених наука

Српска академија наука и уметности

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за социологију

Српско социолошко друштво

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Др Горан Башић

Академик Владимир Костић

Проф. др Мина Петровић

Проф. др Јасмина Петровић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Александар Молнар

Проф. др Бранислав Стевановић

Др Наталија Мићуновић

Др Невен Цветићанин

ISBN 978-86-7093-219-7

зборници

ФИЛОЗОФИЈА
КРИЗЕ И ОТПОРА
МИСАО И ДЕЛО
ЉУБОМИРА ТАДИЋА

Институт друштвених наука, Београд, 2019

Садржај

6

Marinko Lolić
Umesto uvoda

ФИЛОЗОФИЈА ПРАВА

12

Dragoljub Mićunović
Ljubomir Tadić i javna upotreba uma

24

Данило Н. Баста
Полемика поводом Келзена између
Радомира Д. Лукића и Љубомира
Тадића (1963):

контекст, ток, аргументација, исход, значај

62

Богољуб Шијаковић
Просветитељство и природно право у
филозофији права Љубомира Тадића

82

Јасминка Хасанбеговић
Допринос Љубомира Тадића српској
реторичкој теорији

96

Todor Kuljić
Idejno opredeljenje i politički angažman
Ljubomira Tadića: između sklada i napetosti

114

Čedomir Ćupić
Tadićeva odbrana ljudskog dostojanstva

130

Славиша Орловић
Природно право
и људско достојанство у делима
Љубомира Тадића

146

Љубиша Митровић
Љубомир Тадић о прометејском праву на
побуну као основном људском праву
(Маргиналије о доприносу Љубомира Тадића
савременој политичкој филозофији отпора и
социологији политике)

ФИЛОЗОФИЈА ПОЛИТИКЕ

164

Драган Симеуновић
Допринос Љубомира Тадића
науци о политици

192

Јовица Тркуља
Запажања о науци о политици
и јавном деловању Љубомира Тадића

222

Vukašin Pavlović
Filozofske osnove političke
sociologije u delu Ljubomira Tadića

238

Marinko Lolić
Razmatranje odnosa vladar-filozofija u
polemičkom diskursu Ljubomira Tadića i
Milana Kangrga

262

Александар Прњат
Љубомир Тадић о јавности

ДРУШТВЕНА КРИТИКА И ПРОБЛЕМИ ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ

280

Будимир Кошутић
О једној реткој теоријској доследности

304

Zoran Vidojević
Ljubomir Tadić – uzor teorijske misli
uspravnog držanja

324

Trivo Inđić
Tadićev nauk o demokratiji:
istovetnost socijalizma
i demokratije, slobode i jednakosti

346

Ивана Дамњановић
Техника и моћ:
Тадићева рецепција критичке мисли о техници

362

Jovan Babić
Tajna smrti

374

Зоран Кинђић
Тадићево разматрање проблема смрти

395

Фото прилози

Umesto uvoda

■ Akademik Ljubomir Tadić spada, nesumnjivo, u red velikana srpske i jugoslovenske političke i filozofske misli, čije je izuzetno vredno filozofsko delo nastalo u složenom istorijskom, političkom i kulturnom kontekstu. Tadić je jedan od najpoznatijih pripadnika generacije jugoslovenskih intelektualaca koji su svojim filozofskim idejama i intelektualnim angažmanom bitno uticali na izgradnju naše filozofske scene u drugoj polovini XX veka i u jednom trenutku učinili je delom savremene evropske filozofske kulture. Stoga nam se čini da je neophodno temeljno razmotriti ključne filozofske ideje ovog autora, koje su od presudne važnosti za stvaranje naše savremene filozofske kritičke kulture, za koju se ovaj filozof i angažovani intelektualac u svom javnom delovanju svesrdno zalagao.

U svom značajnom i raznovrsnom filozofskom opusu Tadić se bavio ključnim problemima svoga vremena, političkom i pravnom dimenzijom komunističkog poretka i fundamentalnim pitanjima moderne filozofije prava i političke teorije, o čemu svedoče njegove rasprave *Poredak i sloboda* (1967) i *Tradicija i revolucija* (1972), napisane u periodu autorove teorijske zrelosti. U ovim studijama Tadić razmatra filozofske, pravne, političke i sociološke aspekte prava u sklopu filozofskog razmatranja istorijskog razvoja društva. Nastojeći da u svojim studijama ukaže na napetosti koje postoje između konzervativizma (kako liberalnog, tako i etatističkog), te liberterstva u njegovim različitim istorijskim vidovima (od pariske komune do studentske pobune 68. godine), Tadićeva filozofska misao deluje i danas podsticajno u razumevanju aktuelnih društvenih i političkih kretanja.

Značaj Tadićevih filozofskih i socioloških istraživanja totalitarizma i autoritarnosti jeste u tome što on kritikuje svaki oblik autoritarne vlasti, ali isto tako odbacuje i glorifikovanje formalne slobode, koja ne uključuje uvažavanje jednakosti i pravde. U svojoj kritici liberalizma ukazivao je na odsustvo supstancijalne slobode, dok je etatizmu zamerio nedostatak individualnih sloboda i nadređivanje poretka kao takvog slobodi pojedinih članova društva. Tadić je smatrao da sistem koji se poziva na emancipatorske ideale mora uvažavati pravilo da je sloboda uvek sloboda onog drugog, odnosno onog koji misli drugačije.

Kao izraziti politički mislilac, kakvih je u našoj istoriji bilo malo, Tadić je celokupni razvoj evropske političke filozofije izložio u svojoj knjizi *Nauka o politici*, gde je demonstrirao svoj otrežnjujući kritički i realistički pristup u razumevanju antičke i moderne političke filozofije i političke prakse. U svom *opusu magnumu*, Tadić je nastojao da savremenu politiku promišlja sa stanovišta klasičnog učenja o politici, tj. u duhu aristotelovske etikopolitike i moderne kritičke nauke o politici sa emancipatorskom svrhom (Marks). „Zato je čitava njegova rasprava koncipirana kao veliko osporavanje, u savremenoj političkoj nauci, uobičajenog sužavanja politike na profesionalnu delatnost zvaničnika i normalno funkcionisanje političkog sistema. Takvo shvatanje i takva praksa politike vode, prema Tadiću, radikalnom redukcionizmu političkog polja i aktuelnoj depolitizaciji građana i dominaciji partijske ili državne birokratije u društvu.“

Nasuprot tehnokratskom razumevanju politike, pisac *Nauke o politici* zagovara sistematsko promišljanje slobode, slobode koja omogućava ispunjavanje stvaralačkih ljudskih potencijala ništa manje nego ideala ljudske društvenosti. Umnost, na koju Tadić poziva, kao na merilo slobode nije, naravno, instrumentalna racionalnost moći već obuhvatna teorija oslobođenja i ljudske emancipacije u smislu Marksovog imperativa; „da se ukinu svi uslovi u kojima je čovek porobljeno i uniženo biće.“

Kao mislilac demokratije i slobode, Tadić je u svojoj kritičkoj analizi moderne političke filozofije pristupio iz sasvim osobene perspektive. U svojim razmatranjima velikih filozofskih sistema, Tadić pokazuje da njega politika u smislu sistema zanima samo kao poredak slobode (*ordo libertatis*), koji on hegelovski shvata kao stalno razobličavanje svih oblika porobljavanja i zavisnosti s obzirom na ideale dobrog ljudskog života u skladu sa načelima ljudskog dostojanstva i

umne ljudske zajednice. Savremena politikologija i politička sociologija, koja sve više pokazuje tendenciju napuštanja klasične političke težnje za ljudskim samoostvarivanjem, jeste stoga za Tadića ili apologetska nauka poretka ili sofisticirani oblik ciničnog prihvatanja neslobode i nejednakosti. U tom smislu treba shvatiti Tadićevo ođavanje punog priznanja postignućima političkog liberalizma, ali i njegovo rezolutno odbijanje Fukujamine teze da uspon savremene neo-liberalne političke doktrine treba razumeti kao konačno ostvarenje ideala političke zajednice, kraj razvoja i kraj istorije.

Za Tadićevo razumevanje politike moglo bi se reći da ono predstavlja pokušaj sinteze ideala slobode i pravde sa jednakošću, kojima se uspostavlja kontinuitet između klasične antičke filozofije polisa, kao zajednice slobodnih građana, renesansnog humanističkog ideala ljudskog života, prosvetiteljskog zahteva da se slobodno koristimo prirodnim umom, te marksističkog demaskiranja istorijske kontingencije, koja se predstavlja kao objektivna nužnost i racionalnost. Ni posle poraza autoritarnog socijalizma i trijumfalističkog nastupa liberalne demokratije Tadić nije zapao u cinizam realne politike, ali ni u benjaminovsku melanholiju izgubljenih iluzija. Po mišljenju, relevantnih istraživača njegovog filozofskog dela ostao je čvrst u svom uverenju u to da je ideja pravednog društva privremeno potonula, jer je bila kontaminirana novim oblicima modernog despotizma, ali ne i konačno opovrgnuta i skinuta s dnevnog reda istorije.

Tadić je pripadao grupi savremenih mislilaca politike koji su smatrali da se sloboda, osim ironično, nikada neće moći izvesti iz pojma privatne svojine, slobodnog preduzetništva i slobodne konkurencije, a to što nema vidljive ekonomske eksploatacije, ne znači da nema ugnjetavanja i da je svaki oblik zavisnosti u društvu ukinut.

Budućnost savremene demokratije Tadić je sagledavao iz perspektive razvoja ključnih institucija modernog građanskog društva: pravne države, legitimiteta vlasti i uloge demokratske javnosti. Polazeći u svom razmatranju od analize stepena razvoja demokratske političke kulture kao kriterijuma, Tadić je procenjivao nivo razvoja kritičke svesti i snagu građana da obezbede i da učine političku delatnost transparentnom i da u javnoj sferi prozru različite oblike arkanske politike. Stoga je često isticao da je stepen razvoja slobodne javnosti osnovni pokazatelj nivoa građanske političke zrelosti i dostignutog obima slobode građana jednog društva.

Značaj filozofske delatnosti Ljubomira Tadića, kao i cele njegove generacije jugoslovenskih filozofa, trebalo bi sagledavati u složenom istorijskom i filozofskoevolutivnom kontekstu, čemu u dosadašnjim istraživanjima njegovih filozofskih ideja nije posvećivana dovoljna pažnja. Zbog nedovoljno osvetljenog istorijskog, teorijskog i ideološkog konteksta u kojem je nastajalo i doživljavalo svoje mene filozofsko delo ovog autora, još uvek nije data relevantna kritička ocena njegovih filozofskih ideja i ispitan njihov značaj za razvoj naše filozofije u drugoj polovini XX i prvim decenijama XXI veka. U celokupnom sagledavanju intelektualne delatnosti ovog filozofa ne sme se zaboraviti njegov doprinos, koji je on, zajedno sa ostalim članovima beogradske *praxis*-grupe, dao u pokretanju procesa deideologizacije naše filozofske misli i, naročito, njegovo zalaganje za formiranje i razvijanje demokratskih institucija u našem društvu i kulturi, a pre svega demokratske političke javnosti.

Zbornik *Filozofija krize i otpora: Misao i delo Ljubomira Tadića* sadrži izlaganja s istoimenog naučnog skupa, koji je održan 2. i 3. juna 2017. godine u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Organizator ovog naučnog skupa bio je Institut društvenih nauka u Beogradu, a saorganizatori bili su SANU, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu – Odeljenje za sociologiju i Srpsko sociološko društvo.

Marinko Lolić

MARINKO LOLIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

Razmatranje odnosa vladar-filozofija u polemičkom diskursu Ljubomira Tadića i Milana Kangrge

---

U članku se analiziraju filozofski dometi kritičkog i polemičkog diskursa *praxis*-filozofije, Ljubomira Tadića i Milana Kangrge, kako u njihovim ranim filozofskim radovima, koji se bave problemima savremene političke filozofije, pre svega kritikom autoritarnih oblika vlasti i nacionalizma u epohi komunizma, tako i u postkomunističkom razdoblju, u vreme tranzicije. Autor nastoji da pokaže teorijsku relevantnost i ograničenja *praxis*-filozofije u njenoj dijagnostici i kritici autoritarnih i totalitarnih oblika političke vlasti, kao i pogubno marginalizovanje *praxis*-diskursa i razaranja filozofske kritičke kulture koje se odvija sa nastupanjem različitih oblika neoliberalne ideologije i nacionalizma na prostoru bivše Jugoslavije.

Ključne reči: *praxis*-filozofija, kritika, apologija, vlast, vladar, moć, nacionalizam, polemika, Kant, Fichte, Hegel, Marks, Hejdegger, Niče, Rorti.

■ Pored Izabranih dela¹ akademika Ljubomira Tadića, koja je u sedam tomova priredio njegov dugogodišnji saradnik Trivo Inđić, jedan od najboljih domaćih poznavalaca Tadićevog filozofskog opusa, za života ovog našeg filozofa pojavile su se još dve njegove knjige: *U matici krize: intervjui* (1968–1998)² i *Polemike* (1970–2000).

---

¹ Izabrana dela u sedam knjiga (2006–2008), koja je objavio Zavod za udžbenike u Beogradu i Službeni glasnik, sadrže naslove: 1) *Filozofija prava*, 2) *Poredak, autoritet, sloboda*, 3) *Tradicija, legitimnost i revolucija*, 4) *Nauka o politici*, 5) *Javnost i retorika*, 6) *Filozofija u vremenu i zagonetka smrti*, 7) *Križa i „velikosrpski hegemonizam“*.

² O tome koliko je veliku važnost Tadić pridavao svojim intervjuima za razumevanje vlastite teorijske pozicije, svedoči i ova izjava, koja predstavlja neku vrstu njegovog filozofskog i političkog testamenta: „Moja pretposlednja knjiga *U matici krize* dobrim delom izražava moje duhovne i praktičko-političke stavove i delovanja“ (Gagrlica 2001: 140). Izuzetno visoko mišljenje o teorijskom i istorijskom značaju ove knjige izneo je i književnik Dobrica Ćosić: „Ljubomir Tadić je objavio najznačajniju političku knjigu u poslednjoj deceniji srpskog 20. veka: *U matici krize*“ (Ćosić 2001: 16).

Tadićevi intervjui, sabrani u knjizi simboličnog naslova, *U matici krize*, publikovani su u književnim, naučnim i filozofskim časopisima, nedeljnicima, dnevnim listovima i omladinskoj štampi, a njihova pojava izazivala je isto tako veliku pažnju, ravnu isto tako ogromnoj tišini, koja je nastupila ne samo u najširoj već i u stručnoj i kulturnoj javnosti posle izlaska iz štampe ovih tekstova, sabranih među korice jedne knjige.³

Ništa manje zanimanje filozofske i kulturne javnosti nisu svojevremeno pobuđivale ni Tadićeve polemike, koje je naš filozof vodio sa najistaknutijim ličnostima jugoslovenske i srpske filozofske, kulturne i političke scene. Premda o intelektualnoj delatnosti jednog mislioca najbolje govore njegove knjige i rasprave, ne može se reći da nam i intervjui, pisma, dnevници, naučne i filozofske polemike ne mogu dati neka veoma važna saznanja, a ponekad i dragocena uputstva za razumevanje njihovih glavnih dela i, naročito, javne delatnosti, ili boljeg razumevanja važnih filozofskih debata, političkih i kulturnih aspekata epohe u kojoj su živeli i stvarali. Ako imamo u vidu da je pisac *Nauke o politici*, prema nekim mišljenjima, nesumnjivo bio „najcenjeniji jugoslovenski politički teoretičar“⁴ u drugoj polovini prošlog veka, i da je sebe u vlastitom samorazumevanju smatrao angažovanim kritičkim intelektualcem (Tadić 1967: 75–84; Tadić 1967: 195–211; Tadić 1967: 970–972; Tadić 1998: 119–128), onda polemike i intervjue koje nam je ostavio moramo uzeti kao važan deo njegove celokupne filozofske i javne intelektualne delatnosti. Stoga nam se čini da je za stvaranje celovite slike o Tadićevim filozofskim shvatanjima, a napose njegovog kritičkog viđenja sopstvene uloge i smisla javnog intelektualnog angažmana, neophodno istražiti, pored autorovih polemika i intervjua, i njegove brojne javne nastupe na glavnim beogradskim (Kolarac, Dom omladine, Studentski kulturni

³ „U srpskoj pomrčini, ta umna svetlost još nije primećena. [...] Žarko Čigoja je preценио srpsku pismenost: u Srbiji nema danas ni 300 politički pismenih Srba“ (Čosić 2001: 16).

⁴ Ovu laskavu ocenu dao je Tadićev student, hrvatski filozof politike i politički analitičar Žarko Puhovski, jedan od njegovih potonjih i, uz Milana Kangrgu, možda, najžešćih kritičara sa prostora bivše Jugoslavije. Navedeno prema (Mojović 1989: 8). Sagledavajući celokupnu Tadićevu filozofsku delatnost, Dobrica Čosić, dobar poznavalac jugoslovenske i srpske intelektualne scene, ističe, da je „Ljubomir Tadić (u mom doživljaju), najznačajniji politički mislilac u svom naraštaju“ (Čosić 2001: 20). Uporedi Žunjić 2014: 448.

centar, Filozofsko društvo Srbije, Udruženje književnika Srbije, Dom kulture Studentski grad) i jugoslovenskim tribinama. Ne samo brojnost već i filozofska relevantnost tematike i zavidan filozofski nivo naučnih tribina u Beogradu svedoče o bogatom i intenzivnom intelektualnom i kulturnom životu, koji je jugoslovensku prestonicu od sredine šezdesetih do sredine osamdesetih godina prošlog veka činio jednom od najotvorenijih filozofskih i kulturnih pozornica u ovom delu Evrope. Tako bujan i intenzivan kulturni život, u kojem se filozofija prvi put u našem društvu i kulturi izborila za pravo građanstva u smislu istinske društvene relevantnosti, govori s kakvim je ogromnim entuzijazmom i kreativnom energijom stupila na javnu scenu prva posleratna generacija jugoslovenskih intelektualaca, među kojima je i grupa jugoslovenskih i srpskih filozofa, u kojoj se nalazio Ljubomir Tadić, koji je dao izuzetno važan doprinos i ostavio snažan pečat u razvoju kritičke kulture i javnih debata u našoj sredini.

U svojim intervjuima, zavisno od sagovornika i trenutka u kojem su dati, Tadić pretresa ne samo aktuelna već i ključna filozofska, politička i društvena pitanja, jugoslovenskog i srpskog društva. Naravno, da svi ovi intervjui, bez obzira na njihov istorijski značaj, nemaju jednaku teorijsku težinu i da njihova vrednost zavisi ne samo od samog autora već i od njegovih sagovornika i teorijske relevantnosti tema o kojima se u tim intervjuima raspravlja. Neki od tih razgovora, kao onaj o „Istini i ideologiji socijalizma“ (Tadić 1999: 18–52), sa redakcijom časopisa *Theoria*, predstavljaju ne samo istinsku filozofsku anatomiju i esencijalni rezime autorovog dotadašnjeg filozofskog stvaralaštva i njegove javne intelektualne delatnosti već i prodoran, kritički pogled na našu filozofsku scenu i njen razvitak u drugoj polovini XX veka.

Ipak, bez obzira na promene, kojih je u tako dugoj filozofskoj karijeri, kao što je Tadićeva, nesumnjivo bilo i koje se tiču ne samo istorijskog i društvenog konteksta već i sasvim приметно drugačijeg autorovog filozofskog akcentovanja nekih filozofskih, društvenih i političkih pitanja, o kojima se u ovim intervjuima i polemikama raspravlja, postoje neki problemi, koji, čini se, dominiraju u Tadićevim intervjuima i polemikama i koji su na neki način obeležili ceo njegov veoma impresivni, a za neke, njemu i njegovom filozofskom delu, uglavnom nenaklonjene tumače, ne samo u različitim aspektima već i u čitavim razdobljima, kontroverzni, filozofski angažman.

Iz grupe tih problema, koji se mogu smatrati najvažnijim pitanjima filozofske delatnosti akademika Tadića, za naše razmatranje izabrali smo analizu njegovog kritičkog odnosa prema vlasti i vladaru i njegovo razumevanje nacije i nacionalizma. Odmah da kažemo da ova složena pitanja, zbog nedostatka prostora, ne možemo razmatrati u svim bitnim aspektima Tadićeve duge filozofske karijere i njegovog veoma obimnog filozofskog dela, već ćemo pomenute probleme analizirati samo u kontekstu jedne važne polemike, koju je naš autor vodio sa svojim dugogodišnjim prijateljem Milanom Kangrgom, poznatim zagrebačkim filozofom.

Filozofsko razmatranje i kritika fenomena nacionalizma, harizmatске, despotske i autoritarne vlasti nisu, svakako, neobične teme za jednog filozofa politike, a pogotovo ne za političkog filozofa, kakav je, po svom intelektualnom habitusu bio Ljubomir Tadić. Pre bi se moglo reći da su to bile teme koje su kod našeg autora izazivale veliku pažnju, pa čak i posebnu teorijsku strast. Ipak, postavlja se pitanje: otkud toliko zanimanje za ovu tematiku kod zagrebačkog filozofa Milana Kangrga, profesora etike i renomiranog, evropski priznatog tumača nemačkog klasičnog idealizma u drugoj polovini prošlog veka. Postavljanje ovih pitanja, koja ovom prilikom nije moguće razmotriti u svim važnim detaljima, čini nam se značajnim jer ukazuje na neka ključna filozofska, idejna i ideološka kretanja na jugoslovenskoj, srpskoj i hrvatskoj filozofskoj i političkoj sceni, čiji su glavni akteri bili upravo Tadić i Kangrga, istaknuti predstavnici jugoslovenske *praxis*-filozofije. S obzirom na značaj i uticaj na srpsku, hrvatsku i jugoslovensku filozofsku i društvenu scenu dvojice eminentnih jugoslovenskih filozofa čini se da bi razjašnjavanje bar nekih aspekata njihovog filozofskog spora bilo korisno za bolje razumevanje različitih uzroka, koji su bitno odredili tok, a u nekim svojim važnim momentima uticali, i još uvek utiču, na razumevanje jugoslovenske političke krize.

Ako je problem teorije i kritike komunističke vlasti bio u žiži teorijskog interesovanja jednog, po svojoj najintimnijoj i najdubljoj vokaciji političkog filozofa,⁵ kao što je bio Ljubomir Tadić, izgleda da je Milan Kangrga, kako je voleo da kaže, kao „Hegelov školski drug“

⁵ Prema sopstvenom samorazumevanju, Tadić se u jednom veoma široko shvaćenom smislu „sa politikom [...] upoznao već u ranom detinjstvu, kada mi je bilo tek osam godina. Od tada, politika je neka vrsta moje sudbine, iako nisam nikakav ljubitelj politike, niti života u politici“ (Tadić 2002: 228).

(s kojim se u poznim godinama svoje filozofske karijere razišao, sprijateljivši se s Fihteom), u svom filozofskom bitku ili, biću, podjednako negovao dve strane,⁶ kako onu koja mu je govorila da se filozofija ne sme uplitati u dnevne stvari, tako i onu koja je u svakom pravom filozofu, kako je govorio Hegel, videla „starog političara“ (Kučinar 2011: 31). Stoga, nije nimalo slučajno da Kangrga nije samo pisac poznate filozofsko-političke rasprave o *Fenomenologiji ideološko-političkog nastupanja jugoslovenske srednje klase*, već i autor drugih brojnih članaka, rasprava i knjiga, i učesnik u debatama i intervjuima, u kojima se bavi aktuelnim političkim problemima svoga vremena. Nećemo pogrešiti ako kažemo da je Kangrga, donekle, u svojoj analizi političkih i društvenih fenomena savremenog jugoslovenskog društva s velikom strašću ne samo sledio nego i u nekim važnim filozofskim aspektima, jedno vreme, podržavao svog prijatelja Ljubomira Tadića.

Jedna od važnih političkih tema, koja je s velikom pažnjom privlačila ovu dvojicu prominentnih jugoslovenskih praksisovaca, bila je problem nacionalizma, jedno od neuralgičnih pitanja jugoslovenskog komunističkog društva, koje je, po mišljenju nekih istraživača, bilo toliko eksplozivno da je uništilo prvo *Praxis* kao časopis, a zatim i *praxis* kao filozofsku zajednicu (Mikulić 2015: 92–109). Stoga, neki autori, s pravom ili ne, smatraju da je raspadom ove

⁶ Jedan od najboljih poznavalaca filozofskog dela Milana Kangrga, istaknuti tumač jugoslovenske *praxis*-filozofije, Borislav Mikulić, u svom razmatranju osnovnih razlika između vodećih predstavnika zagrebačke i beogradske *praxis*-grupe koristi Rortijevu analizu „kancelarskog“, „nadgledničkog“ položaja moderne filozofije, koja, po njegovom mišljenju, pruža mogućnost preciznijeg razumevanja ne samo pojma *praxisa* već i *politicuma-praxis*-filozofije istaknutih beogradskih i zagrebačkih praksisovaca u okviru jugoslovenske *praxis*-grupe. „Premda se Rortyjeve [...] doprinos pragmatizmu razlikuje od poetičkog koncepta praktičkog kod praksisovaca, čini se da primjena Rortyjeve ideje o savezništvu filozofije sa svjetovnom vlašću od Hobbesa preko Kanta i različitih varijacija profesorske filozofije sve do danas otvara pogled na neke informativne kontraste i ambivalencije za bolje izvanjsko rasvjetljavanje pozicije grupe *praxis*, ne ulazeći u pojmovna razlikovanja o 'praksi' u pragmatizmu i *praxis* filozofiji. Stoga ću za ovu priliku iskušati Rortyjeve model 'episkopalne' nadstojničke ili kancelarske naravi u političnosti moderne filozofije na poziciji grupe *praxis* iako pri tome ne mogu isključiti sve rizike od nesporazuma oko primjene jedne postmodernističke dijagnoze o političnosti na slučaju filozofije koja se, poput *praxis*, smatra modernom u emfatičkom smislu i odbacuje postmodernistički relativizam, osobito u pitanju emancipacije“ (Mikulić 2015: 83). Uporedi Mikulić 2008; Mikulić 2014; Mikulić 2015.

intelektualne zajednice bila nagoveštena i politička sudbina jugoslovenske komunističke države.

Problem nacionalizma, kojim će Tadić početi intenzivnije da se bavi krajem šezdesetih godina,⁷ ostao je jedna od, ako ne dominantnih, a onda nesumnjivo, važnih tema njegovog teorijskog opusa sve do kraja njegove filozofske karijere. U tako dugom vremenskom razdoblju Tadićeva razmatranja ovog fenomena recipirana su na sasvim kontroverzne načine, čak i od strane onih koji su na početku autorovih istraživanja o nacionalnim problemima jugoslovenskog društva, uglavnom, u nekim ključnim aspektima delili njegovo mišljenje.

Takav je, čini se, bio i spor sa poznatim zagrebačkim filozofom Milanom Kangrgom. Spor je „započeo oko pokretanja časopisa *Praxis International* i izrodio se, nažalost u njegove optužbe za moju [Tadićevu] nacionalističku devijaciju“ (Tadić 2000: 18). Veliko zanimanje za pitanje pojave fenomena nacionalizma u jugoslovenskom komunističkom društvu, zagrebački filozof pokazao je u svojim filozofskim radovima negde u isto vreme kada i Tadić (Bogdanić 2012: 210–217).

Tadićeva razmatranja koja su se 1986. godine pojavila u knjizi pod naslovom *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, on je, kao što je već pomenuto, počeo da razvija, krajem šezdesetih godina prošlog veka (Tadić 1967: 5–16). Suočen s fenomenom nacionalizma u Jugoslaviji, naročito, početkom sedamdesetih godina prošlog veka, autor je intenzivirao svoja istraživanja, nastojeći da doprinese teorijskoj artikulaciji ovog problema, koji je u to vreme zapljusnuo jugoslovensku kritičku historiografiju, sociologiju⁸ i filozofiju. Problem buđenja i ubrzanog bujanja nacionalizma u jugoslovenskom društvu privukao je i Milana Kangrgu i nije ga, kao ni Ljubomira Tadića, napuštao sve do kraja njegove filozofske karijere.⁹

⁷ „Ja sam se prvi put, i to nevoljno, prihvatio te problematike 1967. godine, kada je objavljena *Deklaracija o položaju hrvatskog književnog jezika*. Tada sam, tim povodom, objavio tekst 'Nacionalizam i internacionalizam'. Napisao sam da je sada, nažalost, sve izraženija tendencija da jezik deli naše narode, iako se, u stvari, radi o jednom jeziku. Ta deklaracija je doprinela da se u hrvatskom ustavu nađe odredba o Posebnom hrvatskom jeziku. Deoba na srpski i hrvatski jezik početak su konfederalne ideologije i uvod u sadašnje stanje. Dakle, ovo sadašnje stanje je uvedeno 1967. godine. Ono je postepeno eskaliralo, sve do sadašnjeg – upotrebiću jedan vaš dobro pronađen izraz – zlostanja“ (Tadić 2002: 324).

⁸ Vidi Rus 1971; Tadić 1971; Tadić 1986.

⁹ U supstancijalnom, teorijskom smislu, pandan Tadićevoj knjizi *Da li je naci-*

U raspravi o ovom pitanju, koja je trajala duže od dve decenije, došlo je do značajnih promena ne samo u jugoslovenskom, srpskom i hrvatskom društvu već i na globalnoj svetskoj filozofskoj sceni, što je uticalo na razumevanje ovog društvenog fenomena, a promene su bile evidentne i u ličnim karijerama i međusobnim odnosima glavnih aktera ove rasprave. Na jugoslovenskoj kulturnoj sceni krajem osamdesetih godina prošlog veka postepeno je potiskivana i marginalizovana praksisovska paradigma kritičkog mišljenja i figura angažovanog intelektualca (Kangrga 1964: 82–98; Tadić 1967: 195–227), kao i ideje koje su ova dvojica jugoslovenskih mislilaca inaugurisala i intenzivno praktikovala ne samo u svojoj profesionalnoj filozofskoj delatnosti već i u najširoj intelektualnoj javnosti. To su neke od najvažnijih karakteristika danas sasvim izmenjenog kulturnog i društvenog polja, u kojem pokušavamo da razumemo i situiramo ključne filozofske probleme kojima su se bavili akteri najuticajnije jugoslovenske filozofske škole mišljenja.

Prva rasprava, pod naslovom *Da li je nacionalizam naša sudbina?*,¹⁰ koju je Tadić, vodio zajedno sa Milanom Kangrgom, Brankom Horvatom i Stipom Šuvarom, održana je u Beogradu 1971. godine u predvečerje hrvatskog maspoka. Kao uvodničar u ovoj raspravi, Tadić je istakao da se na postavljeno pitanje u naslovu tribine može „odgovoriti potvrdno ako se pokaže da postojećem nastupanju nacionalističke desnice, koje, očigledno, nema pouzdanih brana i prepreka u otporu socijalističkih snaga [...], a odrečno, ukoliko, za sada još slab i nedovoljan otpor preraste u pokret udruženih radnika, koji će odbaciti samoupravljanje kao manipulativnu ideologiju – pod kojom se skrivaju interesi privilegovanih slojeva u ovom društvu – i prihvatiti samoupravljanje kao praktičan revolucionaran čin“ (Tadić 1972: 3–4). Imajući u vidu ne samo tragično evropsko već i, naročito, naše balkansko iskustvo, Tadić je tada, u duhu levo orijentisanog intelektualca, upozoravao na to da „svakome mora biti konačno

---

onalizam naša sudbina? (1986) predstavlja Kangrgina knjiga *Nacionalizam ili demokracija* (2002).

¹⁰ Poreklo i genezu pitanja: Da li je nacionalizam naša sudbina? objasnio je sam Tadić u raspravi koja je prvi put vođena pod tim naslovom (Tadić 1972: 1), a prvi tekst koji je autor objavio pod naslovom *Da li je nacionalizam naša sudbina?* (Tadić 1971) predstavlja njegov komentar izlaganja Veljka Rusa, koje je ovaj slovenački sociolog izneo na naučnom skupu „Sadašnji trenutak i perspektive međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji“ (Rus 1971).

jasno da nacistička tiranija, mit totalitarne nacionalne zajednice, neminovno dolazi tamo gde je radnička klasa razbijena, a socijalistička misao dezorjentisana: rečju, uvek i svagda gde je u odsustvu socijalističkog radničkog pokreta stvoren prazan prostor, gde zjapi provalija između moćne fraze i nemoćne delatnosti“ (Tadić 1972: 4).

Podsticaj za aktuelizaciju rasprave o nacionalizmu u jugoslovenskom društvu Kangrga je obrazlagao na sličan način kao i Tadić.¹¹ On je smatrao da je rešavanje političkog pitanja nacionalizma u jugoslovenskom društvu od sudbonosnog značaja i da od rešenja tog problema „ovisi sudbina i nas samih kao pripadnika pojedinih naroda ove zemlje i Jugoslavije kao zajednice svih naših naroda“ (Kangrga 1972: 23–24). Po Kangrginom mišljenju, Tadić je problem nacionalizma u jugoslovenskom društvu „locirao u sferu političko-ekonomsko-socijalnih odnosa, i to faktičkih, postojećih odnosa, s namjerom, iskazanom više u podtekstu, da se potraži izlaz iz nagonimilanih teškoća i sve oštrijih protivrečja, u kojima i pred kojima se u ovom aktuelnom trenutku nalazi naša zemlja, pri čemu međunarodni odnosi izlaze u prvi plan“ (Kangrga 1972: 24).

Zanimljivo je da će se već u prvoj diskusiji o problemu nastupanja nacionalizma početkom sedamdesetih godina u jugoslovenskom društvu, i pored slaganja oko opasnosti koje nacionalizam donosi, u Kangrginom i Tadićevom pristupu u razumevanju ovog problema pokazati da različite teorijske perspektive, iako komplementarne, mogu imati i neke bitno drugačije političke konsekvence. Dok Tadić na sudbinsku političku dilemu: *Da li je nacionalizam naša sudbina?* nastoji da odgovori iz perspektive „demokratske reintegracije sveukupnih potencijala jugoslovenske zajednice“ (Tadić 1971: 1058) i mogućnosti konstituisanja jugoslovenske demokratske političke zajednice, Kangrga je smatrao da sa tog stanovišta nije moguće dati precizan i pouzdan bilo odrečan ili potvrđan odgovor, nego je ovom pitanju neophodno prići s jedne drugačije pozicije. U tome leži glavni razlog zbog čega je zagrebački filozof odlučio da dilemu: *Da li je nacionalizam naša sudbina?* radikalizuje i preformuliše u pitanje: *Da li je nacionalizam čovekova sudbina?* Preformulacija Tadićevog pitanja Kangrgi je bila neophodna da bi postavljenom

¹¹ Rasprava o nacionalizmu, koja je, prema Tadićevom mišljenju, započela *Deklaracijom o hrvatskom književnom jeziku*, ubrzo je pod pritiskom realnih događanja u jugoslovenskom društvu prerasla u okviru lingvističke akademске diskusije (uporedi Tadić 2010: 324).

problemu prišao iz perspektive modernog čoveka, shvaćenog kao autonomnog političkog subjekta i građanina, koja, po njegovom mišljenju, tek tada omogućava da se na postavljenu dilemu da određen odgovor (Kangrga 1972: 24).

Svoju tezu, prema kojoj suštinsko određenje čoveka nije u njegovom nacionalnom identitetu, Kangrga obrazlaže ukazujući na razliku između pojmova nacije i zavičaja, koji će mu, po njegovom mišljenju, „omogućiti da se približi [...] samoj biti stvari“ (Kangrga 1972: 24). Kangrga smatra da se u mnogim diskusijama o ovom problemu „ne samo previđaju distinkcije između nacije i naroda nego se oboje čak poistovjećuju“ (Kangrga 1972: 27). Pozivajući se na filozofske rasprave u kojima se bavi razmatranjem konstituisanja modernog individuuma, Kangrga ističe da je u svojim filozofskim radovima „na osnovu Marksovih analiza odredio naciju kao u državi konstituisani narod“ (Kangrga 1972: 28). Ako problem nacije posmatramo iz perspektive rane jugoslovenske *praxis*-filozofije, koja predstavlja jednu od verzija modernih radikalnih teorija ljudske emancipacije i stvaranja besklasnog društva u drugoj polovini XX veka, onda, po Kangrginom mišljenju, pred sobom „imamo jednu klasnu tvorevinu, državu [...], ekonomsko-socijalno-političku strukturu vlasti, moći, eksploataciju unutar jednog i istog naroda, imamo – jednom riječju – posla s klasnom vladavinom“ (Kangrga 1972: 28). Stoga, Kangrga smatra da se bitna razlika između ovih pojmova sastoji u tome što čovekov povratak u zavičaj, za razliku od njegovog „povratka nacionalnom biću“, ne predstavlja „čežnju za povratkom u svoju domaću klasnu vladavinu, ili na moje 'nacionalno tlo', budući da tako nešto ne postoji“ (Kangrga 1972: 28). Po mišljenju zagrebačkog filozofa, „nema 'nacionalnog tla', ako se pod tim 'tlom' razumijeva moj ili bilo čiji zavičaj, jer nije nacionalno-državnoklasno-eksploatatorski sistem moj zavičaj nego je on, naprotiv, njegova antiljudska i antizavičajnosna negacija“ (Kangrga 1972: 28). Prema Kangrginom mišljenju, za razliku od nacije, istinski ljudski zavičaj predstavlja nešto što je autentično ljudsko delo, ono što je čovek svojom „djelatnošću intimizirao, prisvajao, udomaćivao, osmišljavao od svog djetinjstva kao svoj vlastiti svijet“ (Kangrga 1972: 28).

Kao ključni problem jugoslovenskog društva, Kangrga je, kao i Tadić, sedamdesetih godina prošlog veka video u antagonizmima koji su se najsnažnije ispoljavali u odnosu klasnog i nacionalnog pitanja ili, iskazano u ranom, specifično kangrgijanskom kritičkom diskursu, u

„nastupanju jugoslovenske srednje klase“ (Kangrga 1971: 425), koja nastoji da „prisvoji socijalističku revoluciju te ju transformira u građansku“ (Bogdanić 2012: 211). Stoga je Kangrga rešavanje nacionalnih problema jugoslovenskog socijalističkog društva smatrao odlučujućim za opstanak jugoslovenskih naroda na zajedničkom prostoru Balkana. Kangrga je bio uveren u to da je svojom distinkcijom između pojma čovekovog zavičaja i nacije jasno pokazao da je za čoveka shvaćenog kao građanina, „nacionalizam [...] nešto protivprirodno, protivurječno, to jest kao ono što u biti protivurječi čovjekovoj prirodi“ (Kangrga 1972: 30). Shodno tome, on je bio ubeđen u to da nacionalizam ne može biti čovekova sudbina.¹² Naravno, Kangrga ne poriče da je nacionalizam jedan od „okvira, modusa, horizonata čovjekovog istorijskog postojanja“, ali svedeno samo u okvire nacionalnog, ljudsko bivstvovanje se, po autorovom mišljenju, „isprečuje na putu istinskog ljudskog samopostojanja“ (Kangrga 1972: 30). Na kraju ovog razmatranja Kangrga ističe da je već u samom pojmu zavičaja „iskazana ona duboka povijesna istina, da čovjek kao čovjek ne može naprosto poniknuti iz svog već unaprijed gotovog i dovršenog zavičaja, nego mu se može i mora vratiti, pošto ga je svojim djelom proizveo,

¹² Jedna od konstanti Tadićevih i Kangrginih višedecenijskih rasprava o problemu nacionalizma u jugoslovenskom društvu jeste njihovo nastojanje da, svaki na svoj način, na pitanje: *Da li je nacionalizam naša sudbina?* daju određen odgovor. Varirajući različite verzije negativnog odgovora na ovo pitanje, Kangrga je, ipak, pri kraju svoje filozofske karijere u knjizi *Šverceri vlastitog života*, na jednom mestu, s rezignacijom, konstatovao: „[...] zaista moram korigirati moje nekadašnje još nenačeto uvjerenje, o čemu sam u nekoliko navrata pisao i govorio, kako *nacionalizam nije hrvatska sudbina!* Nisam to želio priznati? Pa sam u ovih deset tuđmanovskih godina do temelja posumnjao u taj moj stav, što ga čovjek instinktivno odbacuje od sebe kao moru. Ostaje na snazi moje nekadašnje staro pitanje: Kakav je to ljudski materijal?“ (Kangrga 2001: 143–144). Kada je Jugoslavija razorena i kad je prestala da postoji, ne samo kao država već i kao geografski pojam, a nacionalizam, šovinizam i rasizam u tzv. političkim i kulturnim elitama bivših jugoslovenskih republika i pokrajina nastavili da nesmanjeno bujaju i sve više rastu, Kangrga, iako svestan razorne moći svih tih društvenih maligniteta, od kojih nije imuno nijedno savremeno društvo, i dalje nastoji da ostane veran svojoj ideji da nacionalizam nije sudbina nijedne nacije i nijednog čoveka. Slično kao Kangrga, i Tadić je na pitanje: *Da li je nacionalizam naša sudbina?* uporno odgovarao odrečno, da bi u jednom intervjuu, koji je objavljen u njegovoj knjizi *U matici krize*, ipak, pristao, iako s vidljivom gorčinom i razočarenjem, kao i njegov bivši prijatelj Kangrga, da naslov njegovog intervjua (ovaj intervju je u listu *Student*, 9. oktobra 1987. godine objavljen pod naslovom „Nacionalizam nije naša sudbina“) glasi: *Nacionalizam je (nažalost) naša sudbina* (Tadić 1999: 67–76).

kao svoje djelo osmislio i oduhovio, i tek tako ga ljudski prisvojio, usvojio, odomaćio i intimizirao kao ono svoje vlastito, kao svijet svoje ljudske mogućnosti“ (Kangrga 1972: 32). Tek iz te perspektive, koja na paradoksalan način, po svom, iako u sasvim praksisovskom „žargonu“ shvaćenom pojmu (neotuđene) autentičnosti, ima hajdegerijanski prizvuk, Kangrga ističe da „u samom temelju ljudske prirode kao procesa povijesnog postojanja čovjeka čovjekom i svijeta istinski njegovim svijetom – nacionalizam doista nije čovjekova sudbina“ (Kangrga 1972: 32).

Ako bi se za Kangrgu moglo reći da u svojim filozofskim raspravama iz „zlatnog doba praksisa“ o pitanju nacionalizma svoj optimizam zasniva na uvidima u moderno određanje građanskog individuuma i ontologiji društvenog karaktera ljudskog bića, za Tadića bi se moglo tvrditi da je u razmatranju ovog problema svoj „pakleni optimizam“ (Tadić 1976: 972) veoma oprezno gajio na uverenju o tome da će se „nacionalističke strasti u jugoslovenskom društvu smiriti“, ali samo pod uslovom ako se (re)integracija Jugoslavije ostvari „kao demokratski i bratski sporazum njenih naroda“ (Tadić 1972: 33). Iako se Tadić, kao i Kangrga, protivio isticanju etničkog identiteta nasuprot građanskom, on, ipak, nije bio protivnik svake tradicije nego samo njene „nekritičke glorifikacije, pogotovo one koja je ispunjena bedom, ugnjetavanjem i predrasudama“ (Tadić 1972: 33). Kao filozof slobode i ljudskog dostojanstva, Tadić je bio ne samo načelno nego i praktički protiv vladavine kako stranih, tako i „naših despota“, kao i protiv „slepe i nekritičke vezanosti za svoj etnikum“ (Tadić 1972: 33). Stoga je kritički primećivao da je glavna slabost jugoslovenskog socijalizma to što nije imao dovoljno „snage da pređe na socijalističku demokratiju, već smo kao surogat demokracije,¹³ počeli da oživljavamo nacionalni egoizam“ (Tadić 1972: 33). Tadić je saglasan sa Kangrgom u tome da se jugoslovensko društvo početkom sedamdesetih godina prošlog veka, „umesto socijalističke demokracije, oslobođenja individuuma [...] retrogradno vratilo starom arsenalu vrednosti i pseudovrednosti da bi u tom nacionalističkom zabranu potražilo utočište“ (Tadić 1972: 33). Iako je odbacivao benigni, a prihvatao „pakleni optimizam“,¹⁴ Tadić je u to

¹³ I Tadić i Kangrga u više svojih rasprava ističu da nacionalizam novostvorenih država na tlu bivše Jugoslavije predstavlja surogat za demokratiju (upoređi Kangrga 2002; Tadić 1999).

¹⁴ Početkom devedestih godina, kada ne govori više o krizi već o drami soci-

vreme još uvek bio uveren u to da je moguće „demokratsko rešenje postojeće krize jugoslovenskog društva“ (Tadić 1972: 34).

Petnaest godina posle prve rasprave održana je, 1987. godine, ponovo u Domu omladine u Beogradu druga rasprava pod istim naslovom: *Da li je nacionalizam naša sudbina?* povodom izlaska iz štampe Tadićeve istoimene knjige. To je bio pravi trenutak da autor iznese kritički sud o vlastitom razumevanju problema kojim se intenzivno bavio dve decenije. U svom osvrtu Tadić je, kao glavni nedostatak svojih razmatranja o nacionalizmu istakao njihov fragmentarni karakter. A kao angažovani kritički intelektualac, svoja istraživanja o nacionalnom pitanju u jugoslovenskom društvu, on je razumevao više kao potrebu da odgovori na jedan od ključnih istorijskih izazova svoga vremena nego kao uskostručno razmatranje problema nacije i nacionalizma. Drugim rečima, Tadić sebe nije smatrao specijalistom za problem nacionalizma u savremenom jugoslovenskom društvu, već je svoja razmatranja video kao „protestnu intelektualnu delatnost“ (Tadić 1986:175). Štaviše, sledeći jednu Sartrovu kritičku opasku o nacionalnom fanatizmu, bio je uveren u to da „svaki socijalistički i internacionalistički orijentisan intelektualac nosi u sebi rezervu prema fenomenu nacije“ (Tadić 1986:175).

Iako redakcija časopisa *Gledišta*, kao organizator razgovora o Tadićevoj knjizi, u svom uvodnom tekstu tvrdi da je i u raspravi koju je ovaj časopis organizovao 1971. godine „dominiralo pitanje koje je navedeno u naslovu“ ove tribine i „da su mnogi 'tadašnji' trenuci međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji – postali i ostali 'sadašnji', to je teško prihvatiti s obzirom na značajne promene koje su se u međuvremenu desile ne samo u društvenom, političkom već i u filozofskom i ideološkom, kako u užem, tako i u širem, globalnom kontekstu. Sam autor, iako nastoji da o nacionalnom fenomenu govori nepretenciozno, prihvata da bavljenje ovim problemom predstavlja važan „deo njegove intelektualne biografije“ (Tadić 1986: 175). Bitnu promenu u Tadićevim razmatranjima problema nacionalizma

---

jalizma, Tadić ukazuje na važnost Blohových distinkcija u određenju samog pojma utopija. Iz perspektive tih pojmova može se mnogo jasnije sagledati početak Tadićevog oproštaja sa idejom socijalizma: „Socijalizam je bio jedan projekat, projekat nade u bolji, pravedniji svet. Ali taj projekat je bio postavljen više kao apstraktna nego kao konkretna utopija, više kao obećanje iluzija nego kao mogućnost ljudske stvarnosti. Taj socijalizam doživljava sada svoj neslavni finale: bio je projekat izneverenih nada“ (Tadić 1991: 37).

predstavlja sasvim eksplicitna pojava veoma složene teme o neravnopravnom „statusu srpske republike“ i njegovo zalaganje da se njen položaj u jugoslovenskoj federaciji izjednači sa ostalim republikama. „Moje zalaganje za ravnopravnost srpske republike, a protiv konfederacije, povezano je sa ostvarenjem minimuma ravnopravnosti i civilnog života od koga bi, tek onda, mogla da započne stvarna rasprava o demokratskim reformama ovoga društva koje bi trebalo da počiva na slobodnom građaninu, a ne na hipostaziranim nacijama i nacionalnim državama“ (Tadić 1986: 176). U ovom stavu na koncizan način sadržani su temeljni principi Tadićeve kritike jugoslovenske „naciokratije sa stanovišta demokratije“ (Tadić 1986: 176), koju će sledeće decenije obeležiti različite političke i ideološke kontroverze, kao što je federacija ili konfederacija, jedan čovek – jedan glas i sl.

Posle debate u časopisu *Gledišta* povodom izlaska iz štampe Tadićevih ogleada o jugoslovenskom nacionalizmu, rasprava o ovoj knjizi nastavljena je u književnim listovima i filozofskim časopisima. Možda, više po svojim pitanjima i dilemama nego po dalekosežnosti svojih teorijskih uvida, u kojima se prvi put ukazuje na značajna ograničenja marksističke paradigme, u okviru koje je Tadić u svom ranom i zreлом periodu posmatrao probleme jugoslovenskog nacionalizma, pokazuju kritičke reakcije Zorana Đinđića i Milana Kovačevića na ovu knjigu.

U svom osvrtu na Tadićevu knjigu *Da li je nacionalizam naša sudbina?* Đinđić ističe da je ova rasprava s obzirom na broj i, naročito, težinu pitanja, najbolje okarakterisana znakom pitanja, koji se nalazi na njenim koricama (Đinđić 1987: 14). Pitajući se nad onim što je dovedeno u pitanje (Đinđić 1987: 14), Tadić je, po mišljenju ovog autora, ukazao na glavne razloge tumanaranja koji postoje u jugoslovenskoj društvenoj nauci o ovom pitanju. Posmatrano iz današnje perspektive, Đinđić je, pomalo profetski, istakao da Tadićeva knjiga predstavlja „scenario prema kojem će se odvijati politika koja polazi od nacije kao arhimedovske tačke“ (Đinđić 1987: 14). Đinđić posebno ukazuje na teorijsku preciznost s kojom je autor jasno odredio državno-nacionalni status jugoslovenskih federalnih jedinica. U svom osvrtu Đinđić nije zaboravio da iznese jednu paradoksalnu i veoma gorku konstataciju da su „događaji više dali za pravo autoru tamo gde bi on više želeo da nije u pravu“ (Đinđić 1987: 14).

Osnovni problem kojim se Tadić bavi u svojoj knjizi Đinđić vidi u njegovom razmatranju pitanja o mogućnosti demokratske

društvene reintegracije jugoslovenskog društva. Po Đinđićevom mišljenju, taj problem se rešava na različite načine zavisno od toga da li se u reintegraciji polazi od ideje radikalnog socijalizma, nacije ili se nastoji razviti model ustavno-pravne integracije građanskog društva. Prema njegovom mišljenju, „nesimetričnost dileme“ koja se nalazi u naslovu Tadićeve knjige „ogleda se u tome što naspram nacionalizma ne stoji jedinstveni protiv-pol, koji bi sabirao sve ono što se u etničkoj integraciji na nužan način gubi. Kao alternativa nacionalizmu ne može se ponuditi jedinstven odgovor, nego je i tu reč o odnosu učinka i cene“ (Đinđić 1987: 14).

Za razliku od Đinđića, koji u traganju za alternativom u rešavanju nacionalnog pitanja u jugoslovenskom društvu još uvek ne isključuje sasvim ni komunističku ni građansku paradigmu, Milan Kovačević u naslovu svog osvrta (*Da li je socijalizam naša sudbina?*) mnogo snažnije ističe, da su se ne samo kritički potencijali *praxis*-filozofije¹⁵ već i integrativni potencijali jugoslovenskog komunizma iscrpli i stoga smatra da se pre odgovora na pitanje: *Da li je nacionalizam naša sudbina?* mora potražiti odgovor na pitanje: *Da li je socijalizam naša sudbina?* Kao što vidimo, i Đinđić i Kovačević u svojim razmatranjima ključnih aspekata Tadićeve rasprave na više ili manje eksplicitan način otvaraju pitanje o budućnosti jugoslovenskog socijalizma i samim tim vide mogućnost rešavanja nacionalnih problema jugoslovenskog društva u drugačijem ideološkom kontekstu. Značajno u ovim analizama jeste i to što je u njima sasvim jasno istaknuto da se u međuvremenu kriza jugoslovenskog socijalizma produbila, da u ideološkoj sferi društva rastu anti-marksističke tendencije i da se društvena kriza ubrzano transformiše u „dramu socijalizma“ (Tadić 1991: 18).

Iako ovaj period neki istraživači savremenih intelektualnih i društvenih zbivanja smatraju početkom razdoblja filozofske korupcije glavnih predstavnika jugoslovenske *praxis*-filozofije i, naročito, pomračenja beogradskog praksisovskog uma i njihovog prelaska na

¹⁵ Kovačević konstatuje: „Tadić je još uvek daleko od pomisli da rešenje nagonilanih teškoća traži izvan okvira Ideje; za koju mi se čini da nas je u ove teškoće i uvela. On još veruje u kritički potencijal marksističke filozofije; pa iako koristi iste pojmove kao apologetika/etatizma, samoupravljanje, birokratija, radnička klasa, emancipacija [...] njemu oni služe za pobunu protiv postojećeg u ime utopijskog i budućeg. Izgleda mi da tu leži i glavna slabost Tadićeve kritike, kao i kritike praksis filozofije uopšte [...]“ (Kovačević 1987: 101).

histerizaciju srpskog nacionalnog bića i promociju kroz filozofiju „srpskih nacionalnih interesa u Jugoslaviji“ (Mikulić 2015: 137), ta tvrdnja, bez obzira na sasvim приметне мене u filozofskim stanovištima, bar kad je reč o Ljubomiru Tadiću, jednom od glavnih predstavnika beogradske grupe, nema svoje utemeljenje ne samo iz doba postojanja *Praxis*-a, već ni u njegovim filozofskim radovima iz osamdesetih godina. Naprotiv, Tadić u tom razdoblju ne samo da nije blizak sa političkim vrhom Srbije, već izričito odbacuje zloupotrebu svojih filozofskih stavova o nacionalnim problemima u političkim sukobima između jugoslovenskih republičkih rukovodstava.¹⁶

Tadićevo shvatanje vladara, vlasti, nacije i samorazumevanja vlastite filozofske pozicije tek kasnije, početkom devedesetih, postaje predmet spora, koji će našeg autora uvesti u niz polemika, koje će on sa nekim svojim oponentima završiti na veoma buran način, što će dovesti do raskida saradnje i prekida dugogodišnjih prijateljstava. Na takav način se završila i polemika između Tadića i njegovog prijatelja, zagrebačkog filozofa Milana Kangrga, koja je započela oko pokretanja međunarodnog izdanja časopisa *Praxis*, da bi se devedesetih godina proširila i na druge filozofske i političke teme i kulminirala u Kangrginim optužbama ne samo za učešće u krađi imena i izdaju ideje *praxis*-filozofije već i u osudi Tadića i glavnih predstavnika beogradskog dela *praxis*-grupe zbog pada u nacionalizam i služenje novom autoritarnom vođi.¹⁷ Razlozi zbog čega je ovaj filozofski spor dvojice uglednih jugoslovenskih filozofa u svojoj završnoj fazi poprimio nefilozofski ton, u kojem su razložnu filozofsku diskusiju i uzvišene moralne principe zamenile najgrublje etikete i uzajamna omalovažavanja, predstavlja još jedno tužno svedočanstvo o tragičnom trenutku ne samo neuspelog eksperimenta jugoslovenskog socijalizma već i potrebu temeljnog filozofskog preispitivanja teorijskih dostignuća i

¹⁶ „On je, ako sam ga dobro razumeo, kazao da moje teze ponavljaju i neki nacionalni ideolozi i pripadnici srpske oligarhije. Ali ja sam već u svojoj knjizi, polemišući sa Rupelom, izričito rekao da sa njima nemam ništa zajedničko“ (Tadić 1986: 176).

¹⁷ Posle završetka rata Kangrga je posetio Beograd i posle razgovora sa širim krugom beogradskih filozofa, „svojih starih prijatelja“ (Kangrga 2002: 246), u nekim bitnim aspektima znatno korigovao svoje mišljenje o „nacionalizmu“ beogradskih filozofa, ali sa svoje negativne liste, iako im je zbog nekih strašnih „objeda“ uputio izvinjenje, nije skinuo Mihaila Markovića i Ljubomira Tadića, dvojicu istaknutih beogradskih praksisovaca (uporedi Kangrga 2002: 248–250).

ograničenja ideje *praxis*-filozofije, najznačajnijeg filozofskog projekta u ovom delu Evrope.

Jedan mogući pristup u refleksiji praksisovskog nasleđa jugoslovenske filozofije i sociologije nudi sociolog Vladimir Ilić, koji veoma dobro primećuje da neki istraživači, u stilu retrospektivnog revizionizma, poput istoričara Predraga Markovića, određuju zamisao socijalizma Lj. Tadića i S. Stojanovića iz šezdesetih godina, kao „potpuno zapadnjački i liberalno usmeren“ samo „kamufliran samoupravnom retorikom“ (Ilić 1998: 115). Međutim, po mišljenju ovog autora, diferenciranija analiza marksističke misli naših vodećih filozofa u „vreme najvećeg ugleda jugoslovenske leve misli u svetu otkriva razliku između njihove vizije poželjnog društva [...] koje se ne mogu smatrati beznačajnim“ (Ilić 1998: 115–116), ali koje, u to vreme, svakako nisu liberalno usmerene. Međutim, Ilić je sasvim u pravu kad kaže da je krajem osamdesetih, „za razliku od Markovićevog istrajavanja na levim pozicijama, Lj. Tadić [...] početkom devedesetih godina ispoljio znatno izrazitiju sklonost da vlastita shvatanja saobrazi preovlađujućem antikomunističkom duhu vremena“, koje se ogleda u njegovoj „konzervativno liberalnoj retorici“ i „ukazivanju na 'totalitarne staljinističke sisteme“ (Tadić 1991: 16), kao i u tvrdnjama da se „socijalizam od samih svojih početaka nalazio u dubokoj krizi i da je on umesto novog društva predstavljao samo drugačije pregrupisanje društvenih klasa“ (Tadić 1991: 17). Ilić dobro uočava da je Tadićeva „zakasnela ocena povezana [...] sa ukazivanjem na istovremeno patriotski i teroristički karakter partizanskog pokreta u Jugoslaviji, izražen kroz uništavanje klasnog neprijatelja, i pre svega Srba (Ilić 1998: 3839). Možemo se složiti s Ilićem u tome da je Tadićev ideološki „preokret utoliko [...] vredniji pažnje što se odvija na planu promene u shvatanju jednog od najznačajnijih domaćih filozofa i socioloških istraživača političkih ideja i pojava“ (Ilić 1998: 39).

U Tadićevom razumevanju vlastitog razočarenja zbog neuspeha jugoslovenskog socijalizma, pored pomenutih uzroka koje navodi Ilić, postoje i razlozi koji govore da svetski sud istorije ispravlja svoje greške vraćajući nas na one staze svetske istorije koje smo mislili da možemo da preskočimo. „Zato mi sada ulazimo u teogoban period restauracije kapitalizma. Mi se time vraćamo prirodnim fazama razvitka koje je nezreli socijalizam nastojao da preskoči“ (Tadić 1991: 40). Iako, možda, isuviše uopšten, „ovaj utisak bar

delimično objašnjava korenitu promenu pozicija ne samo kod Tadića, nego i kod niza drugih“ (Ilić 1998: 116–117) „predstavnikla-
slične leve opozicione misli u Jugoslaviji [...] koji su evoluirali u
pravcu liberalizma i/ili nacionalizma“ (Ilić 1998: 119).

Rasprave o nacionalizmu početkom devedesetih godina ne
odvijaju se više u jugoslovenskim već uglavnom u republičkim
okvirima. Druga bitna promena u tim debatama, jeste izmenjeni
ideološki okvir, koji više ne čini komunističko društvo već postko-
munistička tranzicija. U tim ideološkim okolnostima o problemu
nacionalizma se raspravlja kao o problemu konstituisanja demo-
kratskih institucija i izgradnje demokratske političke kulture novo-
nastalih jugoslovenskih država. Bez obzira na veće političke poten-
cijale demokratskog društva da rešava složene nacionalne
probleme, Tadić je prema tim očekivanjima bio veoma oprezan s
obzirom na složenost tih problema i postojanje velikog diskonti-
nuiteta u izgradnji demokratske kulture na jugoslovenskom pro-
storu. Taj uvid dobro ilustruje podatak da su kao upozorenje o te-
žini nacionalnog problema i razmerama njegove destrukcije
beogradski *praxis*-filozofi inicirali više puta štampanje čuvene An-
drićeve priče *Pismo iz 1920*, što pokazuje da su oni u svojim kritič-
kim razmatranjima o opasnostima nastupajućeg nacionalizma u
Jugoslaviji imali u vidu najznačajnije iskustvo ne samo evropske
(Plesner) već i domaće filozofije, političke teorije i savremene knji-
ževne (Andrić) produkcije.¹⁸

Posmatrano iz ponekad veoma naglašene revizionističke
perspektive devedesetih, čak i za zagrebačkog praksisovca Milana
Kangrgu,¹⁹ filozofska i javna intelektualna delatnost vodećih

¹⁸ Zanimljivo je da je ovo delo našeg nobelovca prvi put štampano 1946.
godine u časopisu *Pregled*, iako je nastalo dve godine posle Prvog svet-
skog rata. Tadić je u jednoj debati o nacionalizmu smatrao da je važno
istaći da je inicijator toga da se ova Andrićeva pripovetke publikuje (dva
puta) bio sociolog beogradski praksisovac Nebojša Popov (*Kultura* 1971) i
(*Republika* 1990) (uporedi Tadić 1990: 88; Tadić 2010: 281–282).

¹⁹ „Nisam dopustio da mi razni Markovići u svijetu fungiraju kao praksisovci,
kao vođe studentskog pokreta, kako se u svijetu predstavljaju, kao ‘najve-
ći filozof’. [...] Nakon ‘90. godine nije riječ o Mihailu Markoviću, nego o
praksisovcima. I o Ljubi Tadiću. [...] Iz inozemstva sam stalno dobivao pita-
nja i primjedbe, da li smo poludjeli, da li smo četnici, velikosrbi!? Rekao
sam sebi da to ne može tako, jer hoću da umrem kao pošten čovjek. Za
mene je nacionalizam šufterna pozicija, ispod intelektualnog nivoa. I ne
mogu Mihailo Marković i Ljuba Tadić reprezentirati praksisovce“ (Popov
2003: 124).

članova beogradske *praxis*-grupe, naročito posle zabrane izlaska prvog *Praxisa* (1964–1974), poprimila je neočekivan tok i obeležja u odnosu na rani program *praxis*-filozofije, u čijem su razvoju i svetskoj afirmaciji učestvovali i istaknuti srpski filozofi.

Posle zabrane časopisa *Praxis*, zagrebački filozofi su nastavili da se bave svojim pedagoškim i istraživačkim radom na Univerzitetu, dok su vodeći beogradski praksisovci Marković, Tadić i Stojanović, sa još petoro kolega, odstranjeni iz nastave sa Filozofskog fakulteta u Beogradu i svoju filozofsku delatnost nastavili kao gostujući profesori na univerzitetima u inostranstvu, a svoj istraživački rad obavljali su u novoosnovanom Centru za filozofiju Instituta društvenih nauka u Beogradu. Pre početka rada Centra za filozofiju (1981), u Beogradu je duže od jedne decenije delovao tzv. Otvoreni univerzitet, u kojem je glavnu reč imala grupa profesora sa Filozofskog fakulteta. Rasprave beogradske *praxis*-grupe koje su vođene u okviru Otvorenog univerziteta baštinile su teorijsko iskustvo i prvog i drugog *Praxisa*, koje je karakterisao kritički odnos prema autoritarnim aspektima komunizma, ali i sve veće usvajanje elemenata liberalne teorije društva, ljudska prava (Mekbrajd 2007: 124–125) i pravna država. Izuzetak u ovoj grupi bio je Mihailo Marković, koji je od početka prema liberalnoj političkoj teoriji (kao i Kangrga kod zagrebačkih praksisovaca!) imao dosledan kritički stav i u svojim istraživanjima savremenog društva nastavio da insistira na socijalnoj pravdi.

Međutim, glavni preokret u filozofskoj delatnosti ove grupe filozofa desio se početkom devedesetih godina, kada je u Jugoslaviji ponovo inaugurisan višepartijski sistem. Gotovo svi pripadnici beogradske *praxis*-grupe postali su istaknuti članovi novih opozicionih ili vladajućih stranaka. Ne ulazeći u detaljnu genezu objašnjavanja teorijskog stanovišta i izbora političke opcije svakog od pripadnika ove grupe, možemo reći da bi diferenciranija analiza pokazala da ti izbori nisu uvek bili utemeljeni na njihovom filozofskom stanovištu, a u nekim slučajevima bili su sasvim kontingentni, što je bilo karakteristično ne samo za jugoslovenske filozofe marksističke orijentacije već i za intelektualce u drugim komunističkim zemljama u srednjoj i istočnoj Evropi. Naravno, svuda je bilo i izuzetaka. Dešavalo se da neki ugledni filozofi nisu želeli da uzmu direktno učešće u novonastalom višepartijskom političkom životu.

U Jugoslaviji je ta razlika bila upadljiva kod zagrebačkih i beogradskih pripadnika *praxis*-filozofije. Kao i u doba komunizma, i u vreme tzv. tranzicije ta razlika je postala još očiglednija. Politička aktivnost istaknutih članova beogradske *praxis*-grupe bila je znatno intenzivnija od njihovih kolega u Zagrebu. Ponekad se ta činjenica, s dozom cinizma, uzimala kao dokaz filozofske „čistote“, pa čak i superiornosti zagrebačkih praksisovaca (što u nekim slučajevima, kad je reč o manje poznatim praksisovcima, nije bilo bez osnova), koju su beogradski filozofi nadoknađivali viškom političkog angažmana.²⁰ Složenu društvenu ulogu filozofije i njen odnos prema stvarnosti, od Talesa do aktivizma savremenih evropskih filozofa, različitih orijentacija, nije lako precizno odrediti. On ne zavisi, nužno, samo od filozofskog stanovišta, već i od mnogih drugih okolnosti koje utiču na to da li će se neki filozof odlučiti da se direktno politički angažuje. Međutim, neki vodeći beogradski praksisovci osuđivani su od svojih kolega i najšire javnosti ne samo zbog političkog angažmana već i zbog izbora političke opcije. Ne samo u masivnoj nego i u onoj sofisticiranijoj filozofskoj kritici članova beogradske grupe, najžešća osuda upućivana je vodećoj trojki beogradskih praksisovaca – Markoviću, Tadiću i Stojanoviću – pre svega zbog navodne, bezrezervne podrške Miloševićevoj politici devedesetih godina. Ostavljajući po strani sve detalje i nijanse složenog pitanja o krvavom razaranju Jugoslavije i ulozi jugoslovenskih i srpskih filozofa u toj tragediji, ovde ćemo dati samo nekoliko napomena koje se tiču mesta i uloge Ljubomira Tadića i Milana Kangrga kao svedoka i filozofskih tumača tog dramatičnog događaja.

Milan Kangrga, bez imalo diferenciranja, ističe da su se vodeći beogradski praksisovci bezrezervno stavili na raspolaganje novom nacionalnom političkom pokretu, koji je obeležen tzv. Memorandumom SANU i novom političkom frakcijom unutar SK Srbije oko Slobodana Miloševića. Taj ideološki zaokret, posmatrano iz rane praksisovske perspektive, on ne pripisuje samo Mihailu Markoviću, koji je pisao program i jedno vreme bio član Socijalističke partije Srbije, već i Tadiću i Stojanoviću, koji su u vreme nastanka

²⁰ Međutim, ponekad se dešavalo da su zagrebački praksisovci upravo zbog „uzdržanijeg“ javnog angažmana, dobijali priliku da se, za razliku od beogradskih, koji su bili na „crnoj listi“, pojavljuju u *Politici*, *NIN*-u i drugim medijima, jer se nisu „mešali u politiku“ (uporedi Popov 2003: 72).

političkog pluralizma u Srbiji faktički bili deo opozicione scene. Ta činjenica se, međutim, smatra političkom kamuflažom u službi promocije srpskih nacionalnih interesa kroz visoku filozofiju. Iz te vizure, za Tadićeve kritičare njegova filozofska delatnost devedesetih godina deluje paradoksalno i neočekivano, jer se ne uklapa u njegovu dotadašnju karijeru kritičkog intelektualca i pisca knjiga *Da li je nacionalizam naša sudbina?* i *Tradicija i revolucija*. Štaviše, neki autori smatraju da „paradoks toga pridruživanja [vodećih M. L.] praksisovaca ovoj frakciji partije SK Srbije ne može biti dovoljno začudan: radi se o frakciji unutar SK koja se suprotstavila istim onim tendencijama za koje su se svojedobno, sredinom 70-ih, na liniji tzv. liberalnog srpskog partijskog rukovodstva (Nikezić, L. Petrović), zalagali upravo sami praksisovci i bili jednako uklonjeni kao i samo liberalno političko rukovodstvo SK i vlade Srbije: riječ je o liberalnim političkim i, prije svega, ekonomsko-političkim tendencijama u smeru rekonstitucije političkog upravljanja SFRJ prema dosljednijem pluralizmu političkih subjekata i radikalnijoj konfederalizaciji savezne države“ (Mikulić 2015: 93). Po mišljenju ovih autora, „skandal novog srpskog ‘populističkog pokreta’ krajem 80-ih ne ogleda se toliko u ponavljanju hrvatskog maspoka iz 1971. nego u izokrenutom antikritičkom ponavljanju funkcije kritičke filozofije iz 70-ih: najistaknutiji dio beogradske grupe praxis filozofa ne sudjeluje u pokretu protiv novog partijskog dogmatizma u SK-u Srbije, protiv recentralizacije i izobličjenja demokracije kroz populističku histerizaciju masa, nego upravo obrnuto, protiv liberalnog pokreta“ (Mikulić 2015: 94).

Dijametralno suprotan kritički filozofski pogled na delatnost vodećih beogradskih filozofa²¹ devedesetih godina, u epohi dramatične jugoslovenske političke krize, koji naravno, nije

²¹ Kao ilustraciju, navodimo jednu ocenu Zdravka Kućinara, koji govori o filozofskom držanju i vernosti filozofskim principima akademika Mihaila Markovića, vodećeg člana beogradske *praxis*-grupe i najžešće osporavanog u domaćoj i široj svetskoj javnosti srpskog filozofa devedesetih godina. „Naš akademik nikada nije napustio svoju ‘praxis’ filozofiju niti je pristajao uz one svoje negdašnje saputnike u filozofiji koji sada pokušavaju da pokažu nužnost (svog) puta od boljševičkog i etatističkog socijalizma i onog ‘sa ljudskim likom’, do liberalizma i prihvatanja kapitalizma u njegovom sirovom liku, kakav se pokazuje u tzv. tranziciji i globalizaciji – i to u vremenu kada i najveći pobornici liberalizma i kapitalizma uviđaju njihove ograničenosti i dubinu krize u koju je ovaj sistem zapao“ (Kućinar 2012: 279).

celovit, jer o tome još uvek ne postoje relevantna i iscrpna filozofska istraživanja, može se naći u radovima nekih najpouzdanijih svedoka i, možda, najoštrijih kritičara i najkompetentnijih tumača savremene jugoslovenske i srpske filozofske scene. Takvi teorijski uvidi, iako još uvek retki, moraju se uzeti u obzir u svakom temeljnom i objektivnom raspravljanju o jugoslovenskoj krizi i istaknutim predstavnicima srpske *praxis*-filozofije, koji nastoje da bez uprošćavanja sagledaju sve njene aspekte, kao i ulogu i mesto vodećih srpskih i jugoslovenskih filozofa u razumevanju i tumačenju ovog, koliko mračnog, isto tako epohalnog događaja. Tek temeljnim preispitivanjem svih relevantnih filozofskih stanovišta moći ćemo steći objektivan uvid u to da li su istaknuti predstavnice srpske *praxis*-filozofije vršili reviziju istorijskih činjenica i, zbog svoje nekritičnosti prema domaćim vlastodržcima, kako im se često pripisuje, širili nacionalnu histeriju ili su, suprotstavljajući se tim malignim društvenim pojavama, ne samo na području politike već i u polju elitne humanistike, veoma često bili i sami njihove žrtve.

LITERATURA

- Bogdanić, Luka, „Praxisova kritika nacionalnog pitanja: godina 1971“, u: *Praxis – društvena kritika humanističkog socijalizma*, ur. Dragomir Olujić, Krunoslav Stojaković, Rosa Luxemburg Stiftung kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd, 2012, str. 201–222.
- Ćosić, Dobrica, „Ljubomir Tadić u matici krize“, *Iskustva* br. 9–10, 2001, str. 15–25.
- Đinđić, Zoran, „Ishodište nacionalizma – nad knjigom Ljubomira Tadića, *Da li je nacionalizam naša sudbina?*“, *Književne novine*, 15. mart 1987, str. 14.
- Gagrica, Jovan, „Razgovor sa akademikom Ljubomirom Tadićem“, *Iskustva* br. 9–10, 2001, str. 137–147.
- Ilić, Vladimir, *Oblici kritike socijalizma*, Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin“, Zrenjanin, 1998.
- Kangrga, Milan, „Filozofe, šta misliš?“, *Praxis* br. 1, 1964, str. 82–98.
- Kangrga, Milan, *Klasični njemački idealizam* (predavanja), FF pres, Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2008.
- Kangrga, Milan, „‘Misliti revoluciju’ (razgovor o knjizi M. Kangrge *Etika ili revolucije*)“, *Savremenik*, avgust–septembar 1984, str. 251–274.

- Kangrga, Milan, „Nacionalizam, ipak, nije naša sudbina“, *Ovdje* br. 237, 1989, str. 4–6.
- Kangrga, Milan, *Nacionalizam ili demokracija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002.
- Kovačević, Milan, „Da li je marksizam naša sudbina“, *Theoria* br. 1–2, 1987, str. 97–105.
- Kučinar, Zdravko, *Iz našeg filozofskog života*, Plato Books, Beograd, 2012.
- Kuljić, Todor, „Sintetička nauka o politici“, *Gledišta* br. 7–9, 1989, str. 190192.
- Kuljić, Todor, „Sociološke generacije – hipotetički uporedni okvir“, *Sociologija* br. 1, 2009, str. 55–64.
- Mekbrajd, Vilijam, *Od jugoslovenskog praxisa do globalnog patosa – zbirka antihegemonijskih postmarksističkih eseja*, Hedone, Beograd, 2006.
- Mikulić, Borislav, *Nauk neznanja – retrospekcije o Kangrgi i nasljeđupraxisa*, Arkzin, Zagreb, 2014.
- Mikulić, Borislav, *Trg izgubljene Republike i druge priče 90-ih*, Arkzin, Zagreb, 2015.
- Mikulić, Borislav, „Politicum praxisa: filozofija u ogledalu vlasti“, u: *Aspekti praxisa*, ur. Borislav Mikulić, Mislav Žitko, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, str. 74–111.
- Mojović, Dragan, „Tajna je moć birokratije“, *Borba*, 27. februar 1989, str. 8.
- Plesner, Helmut, *Zakasnela nacija – o političkoj povodljivosti građanskogduha*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad – Sremski Karlovci, 2005.
- Popov, Nebojša, *Sloboda i nasilje*, Res publica, Beograd, 2003.
- Rus, Veljko, „Sadašnji međunacionalni odnosi u Jugoslaviji“, *Gledišta* br. 5–6, 1971, str. 761–769.
- Tadić, Ljubomir, Diskusija „O predlozima za razgovor o smislu i razlozima angažovanja danas...“, *Gledišta* br. 6–7, 1964, str. 967–969, 978.
- Tadić, Ljubomir, „Inteligencija i socijalizam“, *Filosofija* br. 1–2, 1967, str. 7584.
- Tadić, Ljubomir, „Križa filozofskog mišljenja“, *Gledišta* br. 6–7, 1967, str. 970–972.
- Tadić, Ljubomir, *Poredak i sloboda: Prilog kritici političke svesti*, Kultura, Beograd, 1967.
- Tadić, Ljubomir – Kangrga, Milan Horvat, Branko, „Da li je nacionalizam naša sudbina“, *Delo* br. 1, 1972, str. 1–35.
- Tadić, Ljubomir, „Da li je nacionalizam naša sudbina?“, *Gledišta* br. 7–8, 1971, str. 1054–1059.
- Tadić, Ljubomir, „Istina i ideologija“, *Theoria* br. 3–4, 1982, str. 201–241.
- Tadić, Ljubomir, *Da li je nacionalizam naša sudbina?: i druge rasprave i polemike o naciji, socijalizmu i federaciji*, Miltiprint, Beograd, 1986.
- Tadić, Ljubomir, „Da li je nacionalizam naša sudbina“, *Gledišta* br. 11–12, 1986, str. 139–183.
- Tadić, Ljubomir, *Ogled o javnosti*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1987.
- Tadić, Ljubomir, „Nacionalno pitanje i demokratija“, tribina Trećeg programa Radio Beograda, *Treći program II*, br. 85, 1990, str. 41–88.

- Tadić, Ljubomir, „Filozofija na prelazu u treći milenijum“ (III) intervju, *Književnost* br. 5–6, 1998, 1068–1073.
- Tadić, Ljubomir, *Filozofija u svom vremenu*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Tadić, Ljubomir, *U matici krize*, Čigoja, Beograd, 1999.
- Tadić, Ljubomir, *Polemike*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2000.
- Tadić, Ljubomir, *Tradicija, legitimnost i revolucija*, Izabrana dela Ljubomira Tadića, T. III, Zavod za udžbenike, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Tadić, Ljubomir, „Ljubomir Tadić – intervju“, u: *Podneblja duha – razgovori sa misliocima*, prir. Miloš Jevtić, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 225–337.
- Žunjić, Slobodan, *Istorija srpske filozofije*, drugo dopunjeno i ispravljeno izdanje, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014.

Marinko Lolić

**THE DISCUSSION OF THE RELATION
BETWEEN RULER AND PHILOSOPHY IN
THE POLEMICAL DISCOURSE OF
LJUBOMIR TADIĆ AND MILAN
KANGRGA**

Summary

The paper analyzes the philosophical results of critical and polemical discourse of *praxis*-philosophy, Ljubomir Tadić and Milan Kangrga in their early philosophical writings which discuss the problems of contemporary political philosophy and especially criticize the authoritarian forms

of power and nationalism in the epoch of communism and postcommunist period during transition. The author tries to show the theoretical relevance and limits of *praxis*-philosophy in its diagnostics and criticism of the authoritarian and totalitarian forms of political power as well as fatal marginalization of *praxis* discourse and destruction of the philosophical critical culture during the appearance of various forms of the neoliberal ideology and nationalism in former Yugoslavia.

Keywords: *praxis*-philosophy, criticism, apology, authority, ruler, power, nationalism, polemics, Kant, Fichte, Hegel, Marx, Heidegger, Rorty.